

УДК 130.2:392.1(477)

Ярослава Левчук

ОБРАЗ ІДЕАЛЬНОЇ ЛЮДИНИ В ТРАДИЦІЙНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДИТЯЧІЙ СУБКУЛЬТУРІ

Анотація. У статті розглянуті форми прогнозування, властиві традиційній українській дитячій субкультурі на межі XIX—XX вв. Виявлено, що прогнозування є способом оволодіння феноменами часу і простору. Прогностичний механізм часто використовується на дуже короткий проміжок часу. Така сконденсованість сприяє його швидкому вдосконаленню і активізації моделювання простору. Що стосується соціальної складової образу ідеальної людини, то, прогнозуючи своє майбутнє сімейне життя, дитина користується системою культурних стереотипів, засуджуючи негативні риси і стиль поведінки під впливом максим народної моралі. **Ключові слова:** традиційна українська дитяча субкультура, прогнозування, когнітивні функції, критичне мислення, система культурних констант.

Аннотация. В статье рассмотрены формы прогнозирования, присущие традиционной украинской детской субкультуре на рубеже XIX—XX вв. Выведено, что прогнозирование является способом овладения феноменами времени и пространства. Прогностический механизм часто используется на очень короткий промежуток времени. Такая сконденсированность способствует его быстрому совершенствованию и активизации моделирования пространства. Что касается социальной составляющей образа идеального человека, то, про-

гнозируя свою будущую семейную жизнь, ребенок использует систему культурных стереотипов, осуждая отрицательные черты и стиль поведения под влиянием максим народной морали.

Ключевые слова: традиционная украинская детская субкультура, прогнозирование, когнитивные функции, критическое мышление, система культурных констант.

Summary. The article considers a form of prediction, typical traditional Ukrainian children subculture on the verge of XIX—XX centuries. Found that forecasting is a way of mastering the phenomena of time and space. Predictive mechanism is often used for very short time. This solidity promotes its rapid improvement and intensification modeling space. Social component of the image of the ideal man, predicting the future family life. The child uses a system of cultural stereotypes, condemning the negative qualities and style of behavior under the influence of popular maxims of morality, based on some ideal image of man, formed by cultural constants.

Keywords: traditional Ukrainian child folklore, cognitive functions, implicative possibilities of the worldview formation, critical thought, the ability to foresee, child folk subculture, system of co-ordinates of the universe.

Актуальність запропонованої статті зумовлена потребою сучасної людини в ефективних шляхів самовдосконалення.

Динаміка розвитку людства, високі вимоги до особистості, потреба вдосконалення зумовили виникнення такого явища, як перфекціонізм — переконання, що найкращого результату можна (і треба) досягти.

Розрізняють такі види перфекціонізму:

- адресований до себе, постійне самоцензування і прагнення досконалості;
- адресований до інших людей, завищені вимоги до інших;
- адресований до світу загалом, переконання в тому, що все у світі має бути правильно;
- соціально належний, необхідність відповідати стандартам і сподіванням інших людей.

Перфекціонізм може проявлятися в прагненні довести будь-яку дію до ідеалу; у посиленій увазі до дрібниць; у гонитві за найліпшим результатом.

Передумовою досягнення мети є високі стандарти, концентрація на помилках, сумніви в якості виконання справи, сприйнятливості до завищених сподівань, сприйнятливості до критики. На думку американського психолога Карен Горні, перфекціонізм є невіддільною частиною “ідеалізованого образу” [Хорні].

Мета дослідження — виявлення форм перфекціонізму в традиційній українській дитячій субкультурі.

Проблеми формування соціопсихологічних особливостей етносу здавна привертала увагу дослідників (зокрема істориків М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького, Л. Гумільова, антропологів К. Леві-Строса, Л. Леві-Брюля, соціологів Гі Роше, А. Валлона та ін.). Серед чинників впливу на ці особливості, крім історичних колізій та культурогенезу, називають географічне розташування, висоту над рівнем моря, шукають причину навіть у хімічному складі ґрунту. Серед найвпливовіших визначників “обличчя” етносу є той ідеал, до якого прагнуть у вихованні.

Образ ідеальної людини, похідний від сукупності максим народної моралі, здавна формувався у свідомості людей. Дитина,

перебуваючи у полі впливу цих максим, віддзеркалених у дитячому фольклорі, мусила прагнути ідеалу. Батьки, однолітки й громада формували та збагачували поле вибору дитини, а епоха коригувала його.

Розглянемо під цим кутом зору жанри, традиційно розміщені на початку й наприкінці вікової класифікації дитячого фольклору, — колискові, колядки та прозивалки. В цих жанрах образ ідеальної дитини складається з двох частин: до першої належить усе те, із чим дитина приходить у світ (зовнішність, фізичні особливості), до другої — те, що вона набуває у процесі дорослішання, виховання, соціалізації. У колискових сформульовані морально-етичні складові цього ідеального образу, критикується негідна поведінка і схвалюються чесноти. У дитячих колядках зазнає критики відхід від певних поведінкових стереотипів, нерідко прогнозується майбутнє дитини. У прозивалках завдяки критиці виокремлюються ті риси, які формують образ-антипод ідеальної людини.

Це майбутнє нерідко має вигляд мрії, а не реальної перспективи, і його провіщають міфологічні персонажі. Проте, як відомо, чіткі вимоги у прагненні до досягнення навіть не надто реальної перспективи наближають її. Цим кодексом вимог і є сукупність морально-етичних максим.

*Еее, люлі,
Питала зозулі,
Скільки тобі жити?
Зозуля кувала,
Правдоньку казала:
— Будеш сто літ жити,
В золоті ходити,
Матір шанувати,
Вік догодувати.*

[15, 67].

Цілий масив колискових присвячено сподіванням матері:

*Люляй же мі, люляй,
Колишу тя з руком,
Як ти мі вироснеш,
Підеш за науком.
Будеш ся учити
Дрібного писання,*

*Будеш споминало
Мого колисання.
[15, 463—464].*

Лунає рефрен омріяного “писання” й висловлюються надії, що хоч так величезна материнська праця буде увічнена, не забута. Це, власне, сподівання на зворотну візуалізацію: “Я сьогодні бачу твоє прекрасне завтра, а ти виростеш і навзаєм матимеш візію мене колишньої, твоєї молоді відданої матері, я не зникну, а залишуся, хоча б у словах”. У заклику “Мить, зупинися!” виражено одвічну людську мрію.

Серед найголовніших позитивних рис майбутньої людини поряд із фізичною досконалістю — здатність створити і зберегти родинну гармонію: “Будь щаслива, дитино, / Здоровим, дужим / та добрим мужем” [15, 354]. У коліскових описуються негативні риси поганого батька: п’яниця, ледащо, розпусник і, за принципом від зворотного, вимальовується ідеальний образ чоловіка, узагальнений під поняттям “добрий муж”. Подібний механізм діє у прозивалках:

*А Микола Миколай
Продав жінку за талай,
А дитину у корзину,
А сам ходить як бугай.*

Мораль: добрий сім’янин мусить робити все навпаки. Широкий спектр негативних рис є об’єктом беззаперечної критики в коліскових. До того ж завжди існує альтернатива хибному вчинку як своєрідна директива в напрямі до ідеалу. Кота — чи не найпоширенішу дійову особу в українських коліскових — учать не красти, не пити, не лякати дитину, а працювати.

*Кіт-воркіт
воркоче,
По зарічку ходить,
Перепілочки ловить.
Що уловить, то проп’є,
А що вкраде, то продасть.
Пішов на торжок,
Купив батіжок.
Та пішов до Галі,
Положив на лаві.
Галя стала котка бить:
— Не учись, котку, так робить,*

*Та учись діткам маленьким
черевички шить.
[15, 225].*

Ганьблення ледарства вживається як непряма дидактика в надії на поліпшення ситуації й у прозивалках:

*Полька, Полька, Полька, чіт.
Полька ходить без чобіт.
Якби Полька робила,
То б у чоботях ходила.
[18, 333].*

Ідеал неможливий без антиподу. Створений у прозивалках образ-антипод має подібне функціональне навантаження до “доведення від супротивного” у математиці. На думку дослідниці сучасного українського дитячого фольклору Т. Бакіної, частина прозивалок “застосовується в конкретній ситуації — як осуд негативної поведінки товаришів, намагання вплинути на неї. Знаходить відгук у сатиричній творчості зовнішність, вади характеру, вдачі, стосунки між хлопчиками і дівчатками.

Використання прозивалок має свою вікову межу, порушення якої не схвалюється дитячим колективом” [1, 10]. До прозивалок, які використовувалися старшими дітьми й підлітками, можна зарахувати ті, в яких обігруються мотиви залицання та родинного життя, а також відверте нехтування законами моралі, серед них найважливішого — шанувати батьків. Часто обігрується майже гротескне нехтування цим неписаним законом:

*Хведя-редя-помазок,
Продав батька за возок,
А матір за гайку,
Купив балалайку...
Балалаєчка без струн,
Балалаєчник — свистун.
[18, 313].*

О. Потебня проаналізував залежність морального стану суспільства від побутування у його середовищі народних пісень високого морального і художнього гатунку. На його переконання, в середовищі, де висока народна поезія витісняється “лакейською”, “солдатською” та “тюремною” музою, відбувається зниження естетичного чуття й, зрештою, моральна деградація [27, 13]. У цьому сенсі зараз надзвичайно важливе побутування такого

дитячого фольклору, який формує морально-етичний стрижень особистості. Він, як і негативний герой дитячих прозивалок, “був ледар завзятий, / Батька й матір не поважав, / А все тільки пив та гуляв, / На улицю до дівчат першим поспішався...” [20, 57].

У сучасному дитячому репертуарі прозивалки досі представлені великою кількістю текстів та їхніх варіантів, які постійно оновлюються [Т. Бакіна]. “Анкетування та опитування, проведені нами, дозволяють стверджувати, що діти молодшого шкільного віку тримають у пам’яті певну кількість готових текстів прозивалок, а в момент суперечки, словесної “бійки” такий текст стає готовою формою захисту від будь-якого нападу, вдовольняє бажання “відігратись”, не дає розгубитись. Експресивний запал у прозивалці такий великий, що емоції домінують над логікою у викладі звинувачень, у доборі порівнянь, у використанні лайливих слів” [1, 10]. Проте нерідко в прозивалках у завуальованій формі актуалізується інформація про певні заборони й можливі наслідки, на думку оповідача, нехтування ними:

*Ганка-лапка
По тину скаче,
Молока плаче;
А гріх — середа,
По коліна борода.*

[18, 319].

Людині потрібен досвід протистояння, і дитина тренується перед майбутнім дорослим життям з його масивами взаємної критики. Такі вправи формують певну опірність. Українська дослідниця дитячого побуту початку ХХ ст. Н. Заглада зазначала, що дитина вчиться сприймати прозивалки з найменшого віку, коли маленька нянька приспіває щойно постриженому підопічному:

*Стрижка, гольонка,
Вовча печонка,
По горі ходила...*

[21, 109].

Прозивалки — це арсенал у протидії критиці від інших дітей і один із потужних засобів впливу на формування позитивних рис дитини. Завдяки взаємкритичному дво- чи багатоборству відбувається ефективна психологічна

адаптація. Дитина мусить призвичаїтися до зворотного вектора критики. Адже якщо критикує вона, то таке право мають також інші.

*Іванюка-требуха
З’їв корову і бика,
Сімсот поросят,
Дев’яносто гусят,
І чотири пташечки,
І горщечок кашечки,
І діжку борщу —
Та й ще їсти хочу.
Та ще й не наївся,
Бодай ти розсівся!*

[22, 70].

Початок одразу акцентує увагу слухача на об’єкті критики — епітетом “требуха” обдаровується ненажера, який з’їдає стільки ж, як англійський Робін Бобін. Величина і кількість предметів поїдання не співмірні, завдяки чому посилюється комізм ситуації. Сімсот поросят — і чотири пташечки, останні ще й у пестливій, зменшувальній формі, опиняються на одному рівні. Це одна з особливостей поезики прозивалок.

У прозивалках наявний міфологічний образ ненажери. Він часто харчується персонажами хтонічного світу — червами, жабами:

*А Іван-барабан
У капусті сидів,
Усі черви (жаби) поїв.*

[18, 308].

Деякі вади, висміяні прозивалками, наприклад, відхилення від усталеного ідеалу в зовнішності, неможливо виправити. У праці Марка Грушевського “Дитина в звичаях і віруваннях українського народу” описана реакція на такі прозивалки. Якщо сміються з великого носа, то відповідають: “Не смійся з носа, бо буде жінка курноса” [10, 120].

Але відсоток непродуктивної критики незначний порівняно з продуктивною критикою вад ледаща, ненажери, боягуза, які можливо виправити, прагнучи наблизитися до ідеального образу:

*Гриць миші злякався,
В кропиву сховався,
Бороною вкрився,
Щоб не пожалився.*

[18, 321].

Тут застосований потужний імпліцитний швидкий психологічний вплив — іронія. Гриць пожалився кропивою та ще й вколовся, вкриваючись не чим іншим, а бороною, — суцільний дискомфорт. Передбачалося, що це викличе рішуче бажання бути іншим — сміливим. Подібний механізм діє й у наступному тексті:

*Йшов Омелько по льоду
Та розсипав коляду,
В ополонку сховався,
Бо миші злякався.*
[18, 321].

Проте іноді в прозивалках безпосередньо наголошуються позитивні риси, зокрема сміливість:

*А Петро-лепетро,
Куряча головка,
Не боїться ні сови,
Ні сірого вовка.*
[18, 350].

Ганьбиться хвалько, задавака: “Санюха, Санюха / Вище церкви літа...” [18, 335]. Церква — найвища споруда у селі — унормовує мораль, священник є найвищим авторитетом у всіх життєвих справах, але не варто забувати й жанр пародії на молитви в дитячому фольклорі як нішу для оминання цього неписаного закону.

Не схвалюється неохайність як деструктивний елемент зовнішнього вигляду, якому в традиційній культурі надавали надзвичайно важливого значення:

*Люба, Люба,
Зачеши-но чуба
Та змий косенята,
Бо танцюють вошенята.
Вони тебе вхоплять
Та й у річці втоплять.*
[18, 356].

У дитячому фольклорі часто критикується агресія: “Кирило загнав батька у барило, / А сестрицю у кислицю, / Матір — у ятір, / А тітку — у клітку” [18, 326] або використовується як відверто небажаний наслідок невиконання певних умов (наприклад, погрози колядника, якщо його не обдарують належним чином.

За Г. С. Виноградовим, в російському дитячому фольклорі найчастіше критикується

невмілість, невірність, незграбність, безпорадність [3, 48]. Критика цих рис пов’язана з особливістю селянського побуту, де невілість прирікає людину на бездіяльність, а відповідно на бідність або паразитування на чужих горах — відповідно, аморальність існування. В українському дитячому фольклорі теж спостерігаємо осуд цих рис, але меншою мірою. У прозивалках:

*Донька ряба,
Поїхала по дрова,
Зацепилась за пеньок,
Голосила весь деньок.*
[18, 321].

Констатацію (але без критики) незграбності, невміння віднаходимо й у інших жанрах дитячого фольклору:

*Горобець розбив горнець,
Горобчиха — миску,
Горобейко-небожатко
Розколело лижку.*
[18, 218].

Часто ці вади у прозивалках висміюються, засуджуються непрямим чином.

*Петро-гарбуз,
На печі загруз.
Подайте лопату,
Петра витягати.*
[18, 335].

У цьому тексті зберігся поширений досі в Україні звичай обдарування прізвиськами (ще кажуть “по-вулишному”), які нерідко згодом втрачають первісне семантичне наповнення, але зберігають потужне етичне й естетичне наповнення. Проте здебільшого прізвиська-прикладки сповнені змістового й функціонального навантаження. На думку О. Грайворонської, саме функціональною призначеністю прозивалок зумовлено наявність компонентів двох лексичних груп у словниковому складі жанру. До них належать імена (наприклад, “Сашка — голова, як пляшка”) та прикладки до імен (“Антон-лепитон”) [8, 10]. Тобто характеристика людини, її властивість, що висміюється, стає не просто неодмінним атрибутом називання імені, а часто і його частиною. Таким чином, позбавлене певного змісту ім’я, збагатившись змістовою прикладкою, отримує наповнення сенсом.

На граматичному рівні О. Грайворонська виокремила значну групу іменних прикладок — віддієслівних іменників, які утворилися афіксальним способом від безпрефіксних дієслів: Михайло-брехайло (брехати); Микита-волокіта (волочитися) або буркіта (бурчати); Микола-дригола (дригати ногами); Настя-пастя (вівці пасті) [8, 11].

Ці дві лексичні групи мають свої підрозділи. “Імена можна поділити за родом імені на жіночі та чоловічі, за морфологічними характеристиками — на емоційно-забарвлені та нейтральні. Прикладки також диференціюються за кількома критеріями, а саме: за частиномовною належністю — на віддієслівні іменники, субстантивовані прикметники, власне іменники, за морфологічними характеристиками — на морфологічно марковані та нейтральні; за стилістичним забарвленням на літературні та такі, що перебувають на межі загальноживаної та позалітературної мови” [8, 13]. Прозивалки є однією з найвиразніших форм втілення віри у сугестивну силу слова, дитина вчиться максимально використовувати його синтаксичні, морфологічні та стилістичні властивості. Тому в прозивалках відбувається одразу два процеси вишколу мислення — гра словом і змістом, а також спроби впливу на інших, підкорення їх. У прозивалках витворюється ціла галерея міфологічно-карнавальних образів — невмивака, ненажера (до того ж цей

персонаж харчується мешканцями хтонічного світу), легковажний гульвіса-спокусник — водночас у них формується певний поняттєвий міфологізований простір.

У цьому просторі той, кого прозивають, силою слова та фантазії часто підноситься над дійсністю. Прозивалки є надзвичайно містким жанром для успішного формування особистості та її світогляду, одночасно насаджуючи і скасовуючи культурні стереотипи. Зображення особистості у прозивалках реалізується, за Г. Виноградовим, у кількох піджанрах: глузливий портрет, епіграма, ганьблення (рос. “посрамление”), прізвисько [3, 43].

Висновки. Таким чином, складається певна система формування образу ідеальної дитини. Маючи поле вибору між позитивними й негативними рисами та вчинками, активізуючи критичне мислення, дитина може прогнозувати власне майбутнє в ореолі ідеалу. Цей ідеал є тасмним двигуном, що спрямовує зусилля вихователів, зближуючи бажане й дійсність. Складові цього образу “розкидані” по різних жанрах дитячого та “дорослого” фольклору. Проаналізувати весь жанровий масив дитячого фольклору, здійснити польові дослідження, присвячені саме цій проблемі, з’ясувати, чи ідеальний образ дитини, а відтак людини, є явищем суто національним, — мета подальших досліджень.

Література:

1. *Бакіна Т.* Фольклор як мова дитячої субкультури / Т. Бакіна // Сучасні літературознавчі студії. Випуск 2. Дитина і світ: проблеми культурного діалогу. — К.: Видавничий центр КНЛУ, 2005. — С. 8—17.
2. *Виноградов Г. С.* Дитячий фольклор і поезія пестування // Мистецтво, фольклор, етнографія: Наук. записки / Г. С. Виноградов; ІМФЕ. — К.: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т.1—2. — С. 255—274.
3. *Виноградов Г. С.* Страна детей: Избранные труды по этнографии детства / Г. С. Виноградов. — СПб.: Историческое наследие, 1998. — 549 с.: ил.
4. *Выготский Л. С.* Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. — М.: Педагогика-Пресс, 1993. — 224 с.: ил.
5. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский. — М.: Лабиринт, 1999. — 352 с.
6. *Гавриш Н.* Особливості дитячої субкультури в сучасному соціумі / Наталія Гавриш, Людмила Варяниця // Дошкільна освіта. — №1. — Запоріжжя, 2007. — С.1—15.
7. *Головин В. В.* Колыбельная песня: классификация мотивов / В. В. Головин [Электронный ресурс] // Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика. — Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/golovin1.htm>
8. *Грайворонська О. В.* Мова дитячого фольклору. Структурний та прагматичний аспекти (Віршовані жанри) / О. В. Грайворонська: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 2000. — 16 с. — укр.
9. *Грінченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Грінченко. — Чернигов, 1899. — Т. 3. — ХХІІ+750 с.
10. *Грушевський Марко.* Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський / Упорядк. та післямова Я. Левчук, с. 216—231.; Життєпис М. Ф. Грушевського М. Кучеренко, с. 232—246. — К.: Либідь, 2006. — 250 с.: іл.
11. *Дерлиця М.* Селянські діти: Етнографічний нарис / М. Дерлиця // ЕЗ. — 1898. — Т. 5. — С. 16—140.
12. *Дзига.* Українські дитячі й молодечі народні ігри та розваги. — Харків: Друк, 1999. — 528 с.
13. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив др. З.

- Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1906. — Т. 8. — 211 с.
14. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полуденної Київщини. Зібрав Мр. Г. Обробив др. З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів: З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1907. — Т. 9. — 143 с.
15. Дитячий фольклор. Колискові пісні та забавлянки / Упоряд., приміт. і вступ. ст. “Українські нар. пісні та забавлянки”, с. 11—44, Г. В. Довженко; нотний матеріал упоряд. К. М. Луганська / АН УРСР. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. — К.: Наукова думка, 1984. — 470., ноти.
16. Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Луцини та Звягельщини на Волині. Зібрала Лариса Косач. Голос записав К. Квітка. — К., 1903. — 37 с.
17. Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії Мр. Г. // КС. — 1904. — №7—9. — С. 51—105.
18. Дитячі пісні та речитативи / Упоряд. і автори вступ. статті “Дитяча поезія”, с. 8—36, Г.В. Довженко, К. М. Луганська. / АН УРСР. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. — К.: Наукова думка, 1991. — 447 с.: ноти.
19. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки по этнографии края / Под. ред. В. В. Иванова. — Т. 1. — Харьков, 1898. — 1012 с.
20. Житецкий П. Малорусские вирши нравоописательного содержания / П. Житецкий // КС. — 1892. — № 3. — С. 37—58.
21. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля / Н. Заглада // Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. 1. — 260 с.
22. Иванов П. Этнографические материалы, собранные въ Купянскомъ у. Харьковской губ.: I. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей. II. Колыбельные песни. III. Детские песни и приговорки. IV. Прикладки к именам, дразнилки и клички / П. Иванов // ЭО. — 1897. — Кн. XXXII. — № 1—4. — С. 22—81.
23. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. — М.: Изд-во “Республика”, 1994. — 384 с.
24. Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси / Д. С. Лихачев, А. М. Панченко, Н. В. Поньрко. — Л.: Наука, 1984. — 295 с.
25. Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов / А. Потебня // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1865, кн. 2. — С. 1-84; кн. 3. — С. 85-232; кн. 4. — С. 233—310.
26. Потебня О. Объяснения малорусских и сродных народных песен / О. Потебня // Русский Филологический Вестник. — 1882. — № 2. — С. 204—242; № 3. — С. 45—134; № 4. — С. 199—223; 1883. — № 1. — С. 99—136; № 2. — С. 180—220; № 3. — С. 48—85.
27. Потебня О. Эстетика и поэтика / О. Потебня. — М.: “Искусство”, 1976. — 614 с.: с портретом.
28. Хорни К. Наши внутренние конфликты / К. Хорни. — СПб.: Издательство “Академический проект”, 2007. — 224 с. — (Психологические технологии).